

Piotr Chomik

Miejsca objawień cudownych ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku

Kult maryjny na obszarze Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego rozwinął się w XVI – XVIII wieku, ale jego tradycje sięgają czasów średniowiecza. Wpływały na to szczególnie liczne objawienia Matki Bożej i Jej cudownych ikon, dając w ten sposób początek nowym sanktuariom i rozwijając już istniejące. Należy podkreślić, iż pod opiekę Bogurodzicy uciekano się wielokrotnie w chwilach największych zagrożeń, a więc podczas wojen, epidemii. W takich sytuacjach objawienia maryjne zyskiwały jeszcze bardziej na znaczeniu, a kult Matki Bożej przybierał na sile. Matce Bożej (a także świętym) przypisywano rolę mediatora między wiernymi a Bogiem. Powszechnie uważano bowiem, że Matka Boża nie bierze udziału w rygorystycznej sprawiedliwości Boskiej. Stąd liczne przejawy kultu cudownych ikon i pielgrzymki do ośrodków kultu maryjnego. Ośrodki kultu maryjnego były najczęściej związane z niezwykłymi wydarzeniami (odnalezienie ikony, cudowne uzdrowienia). Większość z nich bowiem powstała w wyniku objawienia Bogurodzicy lub Jej ikony. Rzeczą charakterystyczną było również to, iż świadkami tych wydarzeń byli prości ludzie: pastuszkowie, dzieci czy starcy. Dość często sanktuaria były zlokalizowane z dala od ludzkich siedlisk. Istnienie wielu ośrodków kultu było związane z wodą (rzeka, źródło), która posiadała cudowne właściwości. Zachodziły również ścisłe związki sanktuariów z przyrodą, o czym świadczą głównie objawienia ikon na drzewach (lipa, dąb, grusza).

Objawienia ikon Matki Bożej dokonywały się zwykle w miejscach odosobnionych, ustronnych, z dala od ludzkich oczu – w lesie, na górze, nad rzeką, czasami w kącie domostwa. Objawione ikony na pozór wyglądały bardzo skromnie i zwyczajnie. Ikony te zwykle były niewielkich rozmiarów, nie odznaczały się wielkimi „walorami artystycznymi”. Od ikony słychać było zazwyczaj „cudowny głos”, który pouczał, nakazywał, ogłaszał. W samym fakcie objawienia ikony widziano osobliwy znak, który wskazywał na wolę Matki Bożej. Zwykle objawieniu towarzyszyły cudowne uzdrowienia. Ważnymi elementami objawienia były często woda – symbol oczyszczenia, krzyż – narzędzie Męki Pańskiej czy góra – miejsce objawienia. Przed objawioną ikoną mo-

dlono się głęboko, rozmyślano i czyniono postanowienia podyktowane wiarą. Na miejscu objawienia ikony stawiano kaplicę, świątynię lub zakładano klasztor ku czci Bogurodzicy, gdzie z całym pietyzmem przechowywano objawioną ikonę. Do powstającego sanktuarium pielgrzymowali ludzie, aby doświadczyć cudownej mocy ikony. Łaski cudownych ikon promieniowały na bliższą i dalszą okolicę, a niekiedy na cały kraj [Chomik 2000: 113]. Miejsce objawienia ikony było uważane za miejsce szczególne, otoczone łaską, wybrane przez Boga. Świadczą o tym inwokacje z ksiąg cudów, mówiące, że Matka Boża to miejsce wybrała, a Bóg i Matka Boża wyrażają w ten sposób dar łaski i miłości wobec ludzi. Na przykład o Żyrowicach w księdze cudów Jozafata Dubienieckiego napisano: *To sobie miejsce Bóg Wszchemogący obrać raczył w ukochany przybytek swój* [Mironowicz 1991: 225]. Natomiast w księdze cudów poświęconej ikonie świerzeńskiej znajduje się inwokacja wychwalająca ród Radziwiłłów jako wybrany przez Boga: *J. O. Mości Xiążę... na ziemi ciałem żyjesz... Duchem w Niebie zostajesz. A stąd niedziw, że wszystko to, iako z niewyczerpanej Dobroci Boskiej mieć rozumiesz.* [Society... 42-43].

Na takim tle łatwo powstawał i szybko szerzył się kult świętych obrazów. Obrazy religijne były chętnie widziane, modlono się przed nimi i same obrazy stawały się przedmiotem kultu. Legendy powstawały dookoła bardziej znanych obrazów Matki Bożej; opowiadano o wyobrażeniach Chrystusa, które płaczą, którym włosy odrastają, o świętych, którzy z obrazów wychodzą żywi, aby bronić sprawiedliwości czy też pomóc w nędzy; mówiono o nadzwyczajnym pochodzeniu tych obrazów, które w cudowny sposób zostały zesłane, o cudach, które się przed nimi dzieją.

*

Ośrodki kultu maryjnego były najczęściej związane z niezwykłymi wydarzeniami: objawieniem Matki Bożej, promieniującym światłem, „głosem” słyszonym przez pojedynczych świadków objawienia, cudownymi uzdrowieniami. Większość ośrodków powstała właśnie w wyniku objawienia na danym miejscu Bogurodzicy lub Jej ikony. Rzeczą charakterystyczną było również to, iż świadkami tych wydarzeń byli ludzie prości: pastuszkowie, dzieci (ikony żyrowicka i kupiatycka), starcy (ikona parchimowicka). Dość często sanktuaria były lokalizowane z dala od ludzkich siedlisk na przykład w lasach (początkowo taki charakter nosiło sanktuarium w Borunach), kniejach, miejscach niedostępnych. Istnienie wielu ośrodków kultu było związane z wodą: rzeką, strumieniem, źródłem. Woda posiadała cudowne właściwości uzdrawiające. Istnieją również ściśle związki sanktuariów z przyrodą, o czym świadczą głównie objawienia ikon pośród lasów czy na drzewach. Pośród miejsc objawień cu-

downych ikon należy też wymienić wzniesienia i góry uważane przez wiele religii i wyznań za „miejsca mocy”. Wszystkie te elementy złożyły się na specyficzny charakter miejsc objawień cudownych ikon.

Jednym z sanktuariów, które powstało z powodu objawienia Matki Bożej w lesie, był ośrodek związany z ikoną boruńską. W tym miejscu wypada zaznaczyć, że właściciel ikony, Mikołaj Pieślak, zamierzał wybudować cerkiew na wzniesieniu („na pagórku”). Jednak na skutek doznanego objawienia miejscem wybudowania pierwszej cerkwi boruńskiej stał się las. O miejscu tym, znajdującym się przy drodze z Mińska do Wilna i wskazanym przez Matkę Bożą, na którym powstał później ośrodek kultowy, w księdze cudów Leona Kiszki napisano: *Cudowna Panna lewą ręką wzięwszy się za drzewo, gdy wszystkie strony ogląda, Krzyż na pewnym miejscu postawić, i cudowny na nim przybić rozkazuje Obraz”, a wskazując nieopodal na miejsce budowy cerkwi Matka Boża mówiła: „Oto żeć Cerkiew w Puszczy budować rozkazuję, bo ja to sprawię, że mię, i w tej Puszczy codzienni będą pozdrawiać Goście* [Kiszka 1712: 5-6].

Las był też miejscem objawienia następujących ikon: dudzickiej, falkowickiej, parchimowickiej, rakowskiej. Z lasem związana jest też legenda dotycząca ukazania się ikony wasilkowskiej.

Innym miejscem objawienia ikon były drzewa. Najbardziej znaną ikoną objawioną na drzewie była ikona kupiatycka. Informacje o miejscu objawienia tej ikony znajdują się w *Paregonie* Hilariona Denisowicza: *Anna dziewczę w leciech sześciu pasąc ojca swego bydło niespodzianie obaczy światłość między drzewami przedziwną, która błyszczącym się ogniem okrzywszy, szła widzieć co by to za ogień gorzał. Więc przyszedłszy na miejsce, na którym się jej ta jasność okazała, a żadnego ognia nie znalazłszy, tamy obaczyła cudowny ten, taki, i tak wielki Przebłogosławionej Panny Krzyżyk na drzewie wiszący, wzięta go, do domu zaniosta, i w skrzynie, albo jako lud tamten mówi, w kubel wrzuciła... a że już dzień skłaniał się ku nocy, pędząc trzodę przed sobą do domu, do tegoż i Krzyżyk ten niesie; przyszedłszy rzecz do ojca Bazilego... znalazłam Ojciec miły świętość jakąś... Przyszli na miejsce, cudowną jasność obaczyli, a przybliżywszy się do drzewa, wiszący Krzyżyk zdjęli, i... do domu zanieśli... Wstawszy rano... spojrzę jeżeli jest krzyżyk, wszakże darmo go, a długo poszukiawszy rozgłosił drugim sąsiadom to dzieło Boże, a powiedziałwszy im dowodnie o sprawie wczorajszej, wiódł ich do łęgu tego drzewa* [Denisowicz 1638: 3-5].

Ikoną objawioną na drzewie była też ikona świerżeńska. We wstępie do książki cudów tej ikony napisano o zachowanej wśród „pospólstwa” tradycji iż *około Roku 1500, w lesie na drzewie, na tymże samym miejscu, na którym teraz Cerkiew zostaje, był naleziony* [Society...: 44].

Na drzewach objawiły się także inne ikony: horbacewicka, howieźniecka, kankowicka, pustyńska czy waškowska.

Przykładem ikony, której objawienie ma związek ze zbiornikami wodnymi jest ikona mińska, według podania, wyłowiona z rzeki Świsłoczy. Strumienie i źródła związane były z odnalezieniem następujących ikon: falkowickiej, krupieckiej, pustyńskiej, rakowskiej, wasilkowskiej czy tupiczewskiej. Zaznaczyć należy, że miejsca te w tych konkretnych przypadkach pełniły rolę wtórną. Najczęściej strumień lub źródło wodne były miejscem, w którym osoba odnajdująca ikonę doświadczała uzdrowienia z chorób lub kalectwa. Pod tym względem interesujący jest opis odnalezienia ikony kankowickiej, w którym podkreślona została bliskość miejsca odnalezienia ikony od stągwi na wodę, w której dokonano się poświęcenie wody podczas święta Zaśnięcia Matki Bożej [Nikołaj 1864: 72-73.]

Ikony objawiały się też na wzgórzach i wzniesieniach. Były to, między innymi, ikony: malakarmilicka, marinogorska, waškowska. Do nich zaliczyć należy też ikony znajdujące się pierwotnie w cerkwiach czy kaplicach zamkowych ponieważ ich ulokowanie również związane było z wzniesieniami, bowiem grody wznoszono najczęściej na wzgórzach. Ikonami znajdującymi się w cerkwiach grodowych były ikony: mińska, łahojska czy nowogródzka.

Odrębną grupę stanowią ikony odnalezione na kamieniu. Mam tu na myśli zarówno kamień jako materiał, na którym wyobrażona została Matka Boża, jak też kamień jako miejsce objawienia. Najbardziej znaną ikoną należącą do tej grupy jest ikona żyrowicka. Miejscem jej pierwszego objawienia była co prawda dzika grusza, ale drugie objawienie miało miejsce u podnóża góry żyrowickiej na kamieniu. O miejscach odnalezienia tej ikony w księdze cudów autorstwa Jozafata Dubienieckiego znajdują się następujące zapisy: *Gdy jednego czasu pastuszkowie z bydłem i trzodą dworną zagnali się byli nadzwyczaj w puszcze... i przechadzając się niektórzy z nich na drzewie gruszkowym Jasność wielką jakoby ognia pałającego, a co by to było przypatrywali się pilnie zdumiali, a potem na ten dziwny widok i towarzystwo drugie zwołali, którzy do tego drzewa przystąpiwszy bliżej obaczyli obraz stojący na tym drzewie o swojej mocy w dziwnej Światłości". „Natenczas przy tym obrazie to się stało... gdy ogień gwałtowny wszystko prawie do Szczętu jednej niemal godzinie pożarł, sma tylko szczególnie ten obraz (dziwna rzecz) cało bez naruszenia został... i na kamień, który niemal jest wpół Góry, pod którą owa cerkiew była przeniósł się [Mironowicz 1991: 227-228]. Kamień, na którym objawiła się po raz drugi ikona żyrowicka, był przedmiotem oddzielnego opisu: *Strony tego Kamienia... to tylko przypomnę co powiadają, iż po zjawieniu się obrazu onego S.[więtego] na nim pokazała się bardzo dobrze wyrażona ręka prawa Przenajświętszej Panny a zwłaszcza dłoń i palce, co wiele zacnych i wiary godnych ludzi i z na-**

szych starszych nie mało Ojców, przy tym się to miejsce Święte nam dostało, rzeczywiście widzieli, lecz teraz te znaki (dawności), dla tłuczenia częstego i brania odrobin z tego Kamienia od ludzi różnych (dla nieogrodzenia i niezamknięcia w te czasy) z żalem naszym zgładzona. Są w to dla tego albowiem to pewna i zadoświadczenia i powinności wiele ludzi wiary godnych niepomna, iż pomocny jest ten Kamień od uszkodzenia, Febry, Gorączki, także inszych różnych chorób, zległym też niewiastom w połogu prędkie i ledkie rodzenie nieczym by go przy sobie mieli [Mironowicz 1991: 229]. Słowa te świadczą o tym, że nie tylko sama ikona żyrowicka, ale również miejsce jej odnalezienia – kamień – był przedmiotem czci i kultu ze strony pobożnych ludzi.

Na kamieniu została też odnaleziona ikona podleska.

W objawieniach ikon często występuje kilka elementów „miejscowych”. Ikony odnajdywane były na drzewach czy kamieniach znajdujących się na wzniesieniach lub u ich podnóży. Kolejnym „połączeniem” były drzewa i strumienie – ikony odnajdywano na drzewach rosnących nad strumieniami czy źródłami. Tego typu połączenia mają znaczenie religijne i symboliczne.

Jeszcze w okresie przedchrześcijańskim, na przykład w religiach tybetańskich, bóg czy bożek był często utożsamiany z górą skałą lub drzewem, a bogini – z jeziorem, źródłem lub rzeką. W buddyzmie góry utożsamiane są z drabiną lub z pierwszym przodkiem rodu, który zstąpił na ziemię. „Święte góry” uważane były też za bogów wojny i nazywane „dowódcami” bądź „królami”. Buddyści grobowce królów nazywali „górami”, a z drugiej strony „święte góry” były uważane za „słupy niebiańskie” czy „gwoździe ziemi” [Eliade 1998: 175-176].

Istotne wydaje się być porównanie tych symbolicznych znaczeń miejsc z ich pojmowaniem w chrześcijaństwie. Według apostoła Pawła, wiara w Jezusa Chrystusa jest „słupem i potwierdzeniem prawdy”, a sam Chrystus (Bóg) jest podstawą, na której zbudowana jest cała wiara. Matka Boża natomiast w tekstach liturgicznych Kościoła prawosławnego, szczególnie w theotokionach (dogmatykach) śpiewanych podczas sobotnich nieszporów (wieczerni) i stanowiących część oficjum Zmartwychwstania, nazywana jest bramą i drabiną, przez którą Bóg zstąpił na ziemię, a jednocześnie ludzie mogą dostąpić zbawienia [Kniazieff 1991: 59, 61].¹

Powyższe zestawienie pozwala na wprowadzenie następującego schematu dotyczącego Boga i Matki Bożej, ich ikon i roli cudownych obrazów w dążeniu ludzi do zbawienia:

- Bóg – ikona – słup – zbawienie

¹ Podstawą takich określeń jest tekst z 28 rozdziału Księgi Rodzaju, opis wizji Jakuba, stanowiący w liturgii wschodniej jedną z lektur biblijnych nieszporów świąt maryjnych. Również w tekście akatysty do Matki Bożej (2 ikos) zapisano: *Raduj się drabino, po której sam Bóg zstąpił do nieba*.

- Matka Boża – ikona – drabina – zbawienie.

Otoczanie kultem miejsc szczególnych, uważanych za święte to wpisana u podstaw niemal każdej religii łączność z przodkami, dążenie do zbawienia, do lepszego życia w niebie.

Religijny symbolizm drzew i źródeł wodnych, w odniesieniu do kultu ikon można odnaleźć w religii Bałtów. Bałtowie przed przyjęciem chrześcijaństwa kultu publiczne sprawowali przede wszystkim w lasach. Niektóre drzewa, źródła wodne lub miejsca uważano za święte, zamieszkane przez bogów. Z tego powodu zbliżanie się do nich było zakazane. Wspólnota składała ofiary pod gołym niebem, w zagajnikach lub innych określonych świętych miejscach. Drewniany dom również stanowił świętą przestrzeń, podobnie jak święty kąt wewnątrz domu [Eliade 1998: 23].

Odbicie tego kultu można znaleźć w elementach związanych z kultem ikon. Takie właśnie miejsca, jak lasy i zagajniki – były przez chrześcijan traktowane jak miejsca uświęcone. W ludowej pobożności świętym miejscem były tereny niedostępne, nieodwiedzane, często kojarzone z mocą nadprzyrodzoną. Dopiero odnalezienie w takim miejscu ikony zmieniało spojrzenie ludzi na tego rodzaju miejsca. Nadal były to miejsca szczególne, święte, z tą różnicą, że były traktowane jako „własne”, bo związane z osobą szczególnie bliską pobożności ludowej – Matką Bożą.

Odnalezienie w tych miejscach ikony nie zmieniało ich charakteru, lecz nadawało im nowy, chrześcijański wymiar. Podobne znaczenie nadawał św. Jan z Damaszku miejscom uświęconym obecnością Jezusa Chrystusa: Nazaretowi, Golgocie czy drzewu Krzyża. Miejsca te stawały się naczyniami boskiej energii, gdyż to za ich pośrednictwem Bóg dokonywał (i dokonuje) zbawienia ludzi [Eliade 1998: 44]. Takie właśnie znaczenie w pobożności wiernych zajmowały miejsca odnalezienia cudownych ikon – za ich pośrednictwem i za pośrednictwem wyobrażonej na ikonie Matki Bożej Bóg dokonuje zbawienia. W świadomości wiernych ikony zajmowały miejsce cudów i innych czynów Jezusa Chrystusa, które Jego uczniowie mieli przywilej oglądać i podziwiać. Taką samą możliwość mają ludzie patrząc na ikony i dziejące się za ich sprawą cuda.

Ikony zatem, realizowały cudowny *illud tempus*, gdy Jezus Chrystus, Matka Boża i apostołowie żyli wśród ludzi. W odróżnieniu od relikwii świętych ikony były łatwo dostępne dla wiernych. Kontemplacja ikon oraz modlitwy przed nimi wprowadzały wiernych w czas i przestrzeń świętą. Dotyczyło to również sytuacji kiedy ikona znajdowała się poza świątynią, na przykład w prywatnym domu. Szczególnie wśród wyznawców Kościoła prawosławnego i unickiego w Europie Środkowo-wschodniej ikony uzupełniały i pogłębiały religijną świadomość wiernych, dając im możliwość bliskiego obcowania z Bogiem.

W kulcie cudownych ikon szczególne miejsce zajmuje krzyż, który był obiektem kaźni Jezusa Chrystusa, stając się tym samym narzędziem zbawienia każdego chrześcijanina. Wśród ikon Matki Bożej znajdują się takie, które miały kształt krzyża (ikona kupiatycka) lub takie, które po odnalezieniu umieszczano na krzyżu (ikona boruńska). Fakt odnalezienia ikony na drzewie nawiązuje do drzewa Krzyża – miejsca męki Chrystusa. Drzewo, na którym odnajdywano ikonę, było właśnie symbolem Tego Krzyża. W przypadku asymilacji symboliki Drzewa Krzyża w chrześcijańskiej obrazowości, liturgii i teologii mamy do czynienia z archaicznym powszechnie występującym symbolem.

Zrobiony z Drzewa Dobra i Zła krzyż jest utożsamiany z Drzewem Kosmicznym, albo je zastępuje i opisywany jest jako drzewo, które rośnie z ziemi ku niebu, nieśmiertelna roślina, wznosząca się w centrum nieba i ziemi, mocna podpora wszechświata. Liczne teksty patrystyczne i liturgiczne porównują krzyż do drabiny (odniesienie do Matki Bożej), kolumny lub góry. Są to charakterystyczne sposoby ekspresji środka świata. Jest to dowód, że obraz środka w sposób naturalny narzucał się chrześcijańskiej wyobraźni. Obraz krzyża ma swe korzenie w tradycji biblijnej, ale to poprzez krzyż dokonuje się łączność z niebem i zbawienie. Dzięki temu zaś cały wszechświat jest zbawiony. Pojęcie zbawienia podejmuje jedynie i uzupełnia pojęcie ciągłej odnowy i kosmicznego odrodzenia, powszechnej płodności i świętości rzeczywistości absolutnej, w konsekwencji nieśmiertelności, które to pojęcia współlistnieją w symbolice Drzewa świata i są przenoszone na chrześcijańską symbolikę Drzewa Krzyża Chrystusowego [Eliade 1998: 261-262].

Podobnie jak przez Krzyż, zbawienie dokonuje się poprzez ikony. Ikony w świadomości wiernych stanowią jak gdyby to drzewo, po którym można wejść do nieba, czyli uzyskać zbawienie.

Taka wielowątkowa symbolika miejsc świętych związanych z objawieniami, odnalezieniami i kultem ikon wzbogaca go ten kult i uświadamia nam jak ważne w religijności i pobożności ludzi (szczególnie prostych) było dążenie do zbawienia, do osiągnięcia lepszego życia. W dążeniu tym jest wspólny mianownik dla wszystkich ludzi bez względu na wyznawaną religię, a w samym kulcie ikon istnieje odbicie kultów przedchrześcijańskich przetransponowanych na język chrześcijańskiej wiary i symboliki.

Objawienie i odnalezienie ikony powodowało nie tylko uświęcenie miejsca odnalezienia ikony, ale również wewnętrzną przemianę ludzi, których ono dotyczyło. Bardzo często dotyczyła ona nie tylko tych, którzy odnajdywali ikonę, ale również tych, którzy w okresie rozwoju kultu przychodzili do niej w potrzebie.

Ludzi odnajdujących ikony można podzielić na dwie grupy: pierwsza to dzieci i młode dziewczyny, mogący być archetypami Jezusa Chrystusa i Matki

Bożej; druga grupa, do której należeli starcy, inwalidzi, chłopci, to ludzie potrzebujący pomocy boskiej ze względu na swoje kalectwo lub stan wewnętrzny.

W objawieniach ikon dzieciom lub młodym dziewczynom (przykładem mogą być tu ikony żyrowicka i kupiatycka) podkreśla się ich czystość i niewinność, czyli przymioty wewnętrzne, które czynią je godnymi odnalezienia ikony. Należy zwrócić uwagę na fakt, że dziewczynka która – według *Paregonu* Deniśowicza – odnalazła ikonę kupiatycką nosiła imię Anna, a pielgrzym, który blisko dwieście lat później odnalazł ją po spaleniu cerkwi, nazywał się Joachim. Symbolika imion jest tu bardzo wyraźna – Joachim i Anna to imiona rodziców Matki Bożej. Imiona te raz jeszcze mają potwierdzać, że to z woli Matki Bożej nastąpiło objawienie ikony.

Dorośli odnajdującym cudowną ikonę bardzo często towarzyszy uzdrowienie (odzyskanie wzroku lub pozbycie się ułomności) lub przemiana wewnętrzna, powodująca pozostanie na stałe w miejscu objawienia i prowadzenie życia przy powstającym ośrodku kultowym (tak miał uczynić pielgrzym Joachim – znalazca ikony kupiatyckiej, czy chłop Parchim, któremu objawiła się ikona parchimowicka; obaj zamieszkali przy cerkwiach zbudowanych w miejscach objawień cudownych ikon).

Odnalezieniu ikon uważanych za cudowne zwykle towarzyszyły różnego rodzaju zjawiska, nie tyle uważane za nadprzyrodzone (światłość bijąca od ikony, czy głos słyszany przez świadka objawienia), ale zjawiska historyczne – na przykład wojny, epidemie, czy też choroby, głód, a także zjawiska czy okoliczności związane z codziennym życiem człowieka, wypasy zwierząt, prace polowe.

Właśnie w okresie wojen zwiększa się ilość odnalezień cudownych ikon i obrazów. Dotyczy to szczególnie drugiej połowy XVII i początku XVIII wieku. Od 1648 do 1720 roku Rzeczpospolita była terenem nieustających wojen, powodujących spustoszenia, głód, choroby, upadek gospodarczy, obniżenie poziomu życia (który i tak wśród warstw najniższych nie był wysoki). Wojny implikowały poszukiwanie „lepszego życia” w sferze nadprzyrodzonej – religii. [Gierowski 1983: 191]. Poszukiwania te były charakterystyczne dla każdej epoki – przykładem może być atmosfera *fin de siècle* – końca wieku, przełomu wieków XIX i XX, kiedy wzrastało poczucie zagrożenia wywołane napiętą sytuacją międzynarodową na świecie. Powodowało to z jednej strony zwrot ku religii, wzrost postaw dewocyjnych, a z drugiej strony odrzucenie wartości i więzów moralnych i zwrot ku wszelkim rozrywkom i uciechom, powodującym swoiste „zapomnienie” o zagrożeniu [Czubiński 1998: 12]. Tak było w wieku XVII na obszarze Rzeczypospolitej. Obawy, trwoga i rozpacz ludzka przybierały różne formy – od najsztubtelniejszych do najjaskrawszych, kazały szukać ratunku w modlitwie, odbywać procesje i pielgrzymki do miejsc świętych.

Szczególnie liczono na wstawiennictwo Matki Bożej postrzeganej jako obrończyni ludu i matka miłosierdzia. Postawa ta była charakterystyczna dla ziem Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Miłości Matki Bożej przeciwstawiano surowość Boga (Syna Bożego), o czym świadczy anonimowy wiersz z XVII wieku:

*Matko miłosierdzia, królowo nieba i ziemi,
Módl się za nami grzesznemi,
Wieleśmy winni Bogu i Synowi Twemu za grzechy nasze,
Uproś przecie cokolwiek, a ty sama nas karz miłościwie,
Jeśli wola Twoja, bo Syna Twego ciężka i niezdolna ręka* [Namaczyńska 1937: 103].

Gdy postawy religijne nie dawały rezultatu (brak zapomnienia o trwodze i rozpacz), o uczuciach ludzkich decydowała właśnie rozpacz. Dochodziło nawet do przypadków obłąkania. Zaraza niosła też za sobą upadek moralności. Zanikała groza religii, więzy rodzinne i społeczne zaczęły się rozluźniać. Podpalano miasta, bezczeszczono świątynie.

Zarówno postawy dewocyjne, jak i postawy odrzucające wszelką religijność posiadają głęboki sens ogólnoludzki – wywołane są one niepokojem o własny los, o życie, o byt. W przedmiocie rozważań niniejszej pracy najistotniejszy wydaje się fakt, że niepokój ten powodował szukanie ratunku zbawienia właśnie w cudownych ikonach, a za ich pośrednictwem w Bogu.

Nieprzypadkowo w tym właśnie okresie – XVII wiek – odnotowano rozwój prawosławnych ośrodków monastycznych we wschodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego. [Kempa 2001: 84]. Proces ten był spowodowany nie tylko ogólną sytuacją, w jakiej znalazł się Kościół prawosławny po unii brzeskiej, ale też wzrostem religijności w wyniku narastających – wewnętrznych i zewnętrznych – zagrożeń. Podobne zjawiska zachodziły wśród społeczności unickiej.

Jednym z takich zagrożeń były wojny, które niosły za sobą choroby, epidemie, zarazy, głód. W latach pięćdziesiątych XVII wieku morem trapienie były tereny Pińszczyzny i Smoleńszczyzny (1654-1655), zajęte przez wojska moskiewskie [Kubala 1910; Sulima-Kamiński 2000: 127-129; Mironowicz 1997a: 190-214; Mironowicz 1997b, s. 11-13;]. W 1656 roku zaraza panowała w Wilnie, skąd rozeszła się po całym Wielkim Księstwie Litewskim, a także po województwie podlaskim i ruskim [Giedroyc: 56-57]. Na początku XVIII wieku morowe powietrze przyszło do Korony wraz z szwedzkimi wojskami Karola XII, które przekroczyły granice Rzeczypospolitej w 1701 roku. Eksplozja epidemii miała miejsce w latach 1704-1714. W 1708 roku epidemia cholery rozprzestrzeniła się na cały kraj [Grochowska 1993: 10-12]. Epidemia w Wielkim Księstwie Litewskim była poprzedzona głodem. W tym czasie w granicach

Rzeczypospolitej przebywały wojska moskiewskie, które poczyniły tak wielkie spustoszenia, że pojawiło się ludożerstwo. Świadek epoki Wawrzyniec Rakowski w swoim pamiętniku, w kwietniu 1710 roku zapisał *W Litwie dla Moskwy głód tak wielki, że człek człeka je i mór wielki* [cyt. za Grochowska 1993: 10-12]. W tym właśnie okresie zanotowano zjawiska świadczące o wzroście religijności – przekazywane ustnie opowieści o objawieniach Matki Bożej. Przykładem jest tu objawienie Matki Bożej w Piatience, na pograniczu Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony. Według tradycji, w czasie epidemii dzieciom pasącym pod lasem było ukazała się kobieta z dzieciątkiem na ręku i oznajmiła, aby pozostali przy życiu mieszkańcy wsi wybudowali na skraju lasu kaplicę. Z opisu dzieci dorośli zrozumieli, że owa kobieta – to Matka Boska z Dzieciątkiem. Mieszkańcy wsi przystąpili do budowy kaplicy w miejscu objawienia. Od tego momentu nikt nie padł ofiarą zarazy. W wybudowanej kaplicy pojawiło się źródło, które posiadało właściwości lecznicze. Po ustaniu epidemii wdzięczni za ocalenie mieszkańcy wsi wybudowali cerkiew [Mironowicz 1987: 19]

Wiele istotnych cech kultu cudownych ikon nasuwa się po zestawieniu czasu objawień poszczególnych ikon z czasem występowania klęsk elementarnych (tabela 1).

Tabela 1. Ikony na tle otoczenia

Nazwa ikony	Miejscowość objawienia (miejscu kultu)	Początek lub rozwój kultu	Klęski elementarne	Wydarzenie polityczne
Żyrowicka	Żyrowice	Około 1514 roku	-	Wojna polsko-moskiewska (1512-1522). Zdobycie Smoleńska przez Moskwę (1514 rok). Bitwa pod Orszą (1514 rok).
Supraska	Supraśl	Około 1500 roku	-	Wojna litewsko-moskiewska (1500-1503).
Kupiatycka	Kupiatycze	Około 1500 roku	-	Wojna litewsko-moskiewska (1500-1503).
Mińska	Mińsk	Około 1500 roku	-	Wojna litewsko-moskiewska (1500-1503).
Bałykińska	Starodub	1708 rok	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1704-1714)	Wojna północna (1700-1721)

Białynicka	Białynicze	Po 1624 roku (rozwoj w latach 60. XVII wieku).	Epidemia w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667).
Bielska	Bielsk Podlaski	1562 rok	-	Sejm egzekucyjny (1562-1563)
Borkuławowska	Borkuławów	1659 rok	Epidemia w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667).
Borowska	Bor	XVI wiek	-	-
Boruńska	Boruny	Dru ga połowa XVII wieku (1691 rok początek kultu w Borunach; rozwój kultu: początek XVIII wieku).	Morowe powietrze w Mińsku około 1684 roku i w Wielkim Księstwie Litewskim (1704-1714)	Wojna północna (1700-1721).
Czerejska	Biała Cerkiew	Półowa XVII wieku	-	Wybuch powstania Chmielnickiego (1648 rok). Wojna polsko-moskiewska (1654-1667).
Dudzicka	Dudzicze	Okolo 1778 roku	-	Konfederacja barska (1768-1772), I rozbiór Polski (1772 rok).
Dźwińska	Dźwińsk	1419 rok	-	-
Falkowicka	Falkowicze	Przed 1785 rokiem	-	Koliszczyzna (1768 rok). Konfederacja barska (1768-1772).
Horbacewicka	Gorbacewicze	1612 rok	-	Wojna polsko-moskiewska 1609-1612
Howieznicka	Howiezna (Mińszczyzna)	1692 rok	Pomór na bydło w województwie Mińskim (1692 rok).	-
Hruzdowska	Hruzdowo	Okolo 1433 roku	-	Unia grodzieńska (1432 rok). Bitwa nad rzeką Świętą (1435 rok).
Kankowicka	Kankowicze (Polesie)	XVII wiek	Zaraza w pow. pińskim (lata 1653 i 1655). Nieurodzaj (1676 rok)	Wojna polsko-szwedzka (1655-1660). Wojna polsko-rosyjska (1654-1667).
Kazimierska	Kazimierówka (Mińszczyzna)	Okolo 1713 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1704-1714).	Wojna północna (1700-1721).
Klecka	Kleck	XVII wiek (okolo 1655 roku).	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Kołozska	Grodzieńszczyzna	Początek XVII wieku	-	Wojna polsko-moskiewska (1609-1612).

Krupiecka	Mińszczyzna	Początek XVII wieku	-	Wojna-polsko moskiewska (1609-1612).
Ladańska	Lady k. Mińska	XVIII w., około 1732 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1744-1749); głód w Wielkim Księstwie Litewskim (1748 rok).	Podwójna elekcja Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III Sasa (1733 rok).
Łahojska	Łahojsk	XVIII wiek, około 1765 roku	-	Reformy sejmu konwokacyjnego (1764 rok).
Malakarmilicka	Malakarmilica (Mińszczyzna)	Okolo 1650 roku.	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667).
Marinogorska	Marina Gorka	XVII wiek	-	-
Mohylewska	Mohylew	Okolo 1655 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Nowodworska	Nowy Dwór (Polesie)	Okolo 1648 roku	Głód i epidemie w Wielkim Księstwie Litewskim (1648 rok).	Powstanie Chmielnickiego (1648-1651).
Nowogródzka	Nowogródek	Okolo 1654 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Ochorska	Ochora (Mohylewszczyzna)	Początek XVIII wieku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1704-1714).	Wojna północna (1700-1721).
Orszańska	Kuteino, k. Orszy	1627 rok	-	Wojny polsko-szwedzkie (od 1600 rok); bitwa pod Chocimiem i pokój z Turcją (1621 rok).
Ossowiecka	Ossów	Okolo 1655 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Parchimowicze	Bartniki	XV wiek	-	-
Pińska	Pińsk	XI wiek	-	-
Podleska	Podlesie (Mściwoszczyzna)	Początek XVII wieku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1608-1613; 1624-1625)	Wojna polsko-szwedzka (1621-1622).

Połocka (Iwier-ska)	Połock	Przed 1683 rokiem	Głód i epidemia w Połocku (1662-1663).	Wojna polsko-moskiewska (1654-1667).
Połocka (Kor-suńska)	Połock	Początek XIII wieku	-	-
Pustyńska	Pustynki Mści-sławskie	Początek XV wieku	-	Pokój litewsko-krzyżacki (1404 rok); pokój litewsko-moskiewski (1408 rok).
Rakowska	Raków	Okolo 1702 roku	Epidemie w województwie mińskim (od 1695 roku).	Wojna północna (1700-1721).
Różanostocka	Grodzieńszczyzna	XVII wiek	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Rudnicka	Rudnia	1687 rok	-	Pokój Grzymułtowskiego (1686 rok); wojny polsko-tureckie (1672-1699).
Skitkowska	Skitok Teresz-kowski	Ok. 1683 r.		wojny polsko-tureckie (1672-1699).
Starczycka	Starczyce (Stuczyna)	Druga połowa XVII wieku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Starokornińska	Stary Kormin	Okolo 1706 roku	Epidemie w Wielkim Księstwie Litewskim i na Podlasiu (1704-1714).	Wojna północna (1700-1721).
Surdegiska	Surdegi (Kowieńszczyzna)	Okolo 1530 roku	-	Zatwierdzenie przez Zygmunta Starego I statutu litewskiego (1529 roku).
Świerżeńska	Świerżeń	Okolo 1500 roku	-	Wojna litewsko-moskiewska (1503-1506)
Tonawa-słobodzka	Wsie Tonawa i Słobodka	1565 rok	-	Wojna o Inflanty (1558-1582).
Tupiczewska	Tupiczewszczyzna	1641 rok	-	Powstanie chłopsko-kozackie pod wodzą Pawluka (1637 rok).
Wasilkowska	Święta Woda	Okolo 1719 roku	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim (1704-1714).	Wojna północna (1700-1721).
Waškowska	Waškowo	1760 rok	-	-
Wileńska	Wilno	1495 rok	-	Ślub Heleny, księżniczki moskiewskiej, córki Iwana III Wasylewicza, z Aleksandrem Jagiellończykiem.

Witebska	Witebsk	1655 rok	Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663).	Wojna polsko-rosyjska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660).
Wołniańska	Wołnia (ziemia nowogródzka)	Okolo 1632 roku	-	Wojna polsko-moskiewska (1632-1634); zakończona pokojem w Polanowie
Zabielska	Zabiele	XVII wiek (przed 1666 rokiem)	Epidemia wśród bydła, Powietrze morowe w Wielkim Księstwie Litewskim, na Ukrainie i w województwie podlaskim (1656-1663)	Wojna polsko-moskiewska (1654-1667); wojna polsko-szwedzka (1655-1660)
Zasławska	Zasław	XII wiek	-	-

Źródło: opracowanie własne

Wokół miejsc odnalezienia cudownych ikon lub objawień Matki Bożej powstawały szybko rozrastające się ośrodki kultowe. W nich znajdowały swe miejsce otoczone kultem ikony. Miejsce ich usytuowania mogła być „zwy-
czajna” kaplica. Tak było bardzo często w przypadku ikon, których kult miał charakter typowo lokalny, by wymienić tu tylko krupiecką, marinogorską czy podleską. Pamiętać przy tym należy, że ikony znajdujące się pierwotnie w kaplicach były później przenoszone do cerkwi budowanych często wraz ze wzrostem znaczenia ośrodka kultowego. Ikony cudowne znajdowały się też w cerkwiach parafialnych, na przykład dudzicka, kankowicka, kazimierska, rudnicka, tonawa-słabodzka, zabielska. Pewną trudność w ustaleniu miejsca usytuowania cudownych wizerunków stanowi to, że zachowane informacje niezbyt precyzyjnie określają czy cerkiew, w której znajdowała się ikona, była cerkwią parafialną, filialną czy być może w jakimś konkretnym przypadku była to tylko kaplica. Ponadto należy pamiętać, że w XVI-XVIII wieku praktycznie każda miejscowość w Wielkim Księstwie Litewskim (a także na ziemiach ruskich Korony) posiadała swoją cerkiew i tym samym zmniejszał się potencjalny obszar poszczególnych parafii. Wieś mogła posiadać swoją cerkiew nawet gdy nie stanowiła odrębnej parafii, a niekiedy w jednej wsi mogło znajdować się więcej cerkwi. Tak było w XVII wieku Krupcach (Krupkach), wsi położonej w 5 wiorst od Mińska, czy w miejscowości Duriewo [*Opisanije...*1878: 45; 1879: 41].

Jednak największe znaczenie jako ośrodki kultowe cudownych ikon posiadały monasterie (zarówno unickie jak i prawosławne). W nich czczono między innymi następujące ikony: kupiatycką, supraską, żyrowicką, wileńską, borkuła-

bowską, boruńską, czerejską, ladańską, mohylewską, połocką, starczycką, surdegską, tupiczewską, witebską.

Wyrazem wpływu monasterów na życie duchowe i społeczne wiernych jest ich rola jako ośrodków kultu ikon. Już w 843 roku mnisi odegrali znaczącą rolę w triumfie prawosławia nad ikonoklazmem, dając tym samym przykład nie tylko szkoły duchowej, ale i zbiorowości czującej odpowiedzialność za treść wiary i los Kościoła jako całości. Na Rusi za czasów św. Sergiusza z Radoneża szybko wzrasta liczba monasterów, a ikony stają się wyrazem wzrostu duchowego narodu ruskiego. Nieprzypadkowo pielgrzymi trafiający na Św. Górę Athos zauważają, że twarze wielu mnichów podobne są do obliczy przedstawionych na freskach klasztornych cerkwi i refektarzy [Quenot 1997: 140; Trubieckoj 1998: 72]. Monastery poprzez swoje bogactwo duchowe i ogromne znaczenie w rozwoju kulturalno-religijnym krajów znajdujących się w kręgu bizantyjsko-słowiańskim weszły na stałe do ich historii. Na obszarach nowoschrystianizowanych, zanim doszło do ukształtowania się struktury kościelnej, powstawały ośrodki zakonne. Proces ten był szczególnie widoczny na obszarze podległym cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej. Jeżeli w Europie Zachodniej kultura formowała się pod wpływem miast i uniwersytetów, to w Europie Wschodniej decydujące znaczenie w jej rozwoju miały ośrodki monastyczne. Klasztory zasobne w biblioteki, warsztaty kopistów i ikonopisców stały się centrami duchowymi oddziaływującymi na wszystkie warstwy społeczne. Podobne znaczenie odegrały monasterium wśród wyznawców Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Spośród zakonników powoływana była hierarchia cerkiewna. Monasterium pełniły istotną funkcję kulturotwórczą, kształtując postawy moralne i intelektualne wiernych. Klasztory w Kościele prawosławnym były ośrodkami pątniczymi przyciągającymi tysiące pielgrzymów i ważnymi centrami życia religijnego. W okresach szczególnie trudnych dla prawosławia broniły dogmatów wiary i praw całego Kościoła. Szybki rozwój budownictwa obiektów klasztornych, bogate zbiory biblioteczne, powstanie licznych szpitali i przytułków przyklasztornych oraz pierwszych szkół wskazują na zupełnie inną tendencję. W tym okresie powstało ponad kilkadziesiąt nowych wspólnot zakonnych. [Makarij 1995: 168]. Równie istotną rolę w Kościele prawosławnym pełniły ośrodki monastyczne w II połowie XVII wieku. Zgodnie z dominującym dziś w literaturze naukowej poglądem, że w obliczu unii większość prawosławnych z ziem ruskich Rzeczypospolitej postanowiła dochować wierności swemu Kościołowi, trudna sytuacja, w jakiej znaleźli się wyznawcy prawosławia, wyzwoliła ogromne pokłady energii drzemiące w tej społeczności [Kempa 2001: 74]. Stąd powstawanie w XVII wieku dużej ilości prawosławnych monasterów.

Sytuacja monasterów prawosławnych zmieniła się w wieku XVIII. W jego pierwszej połowie unię przyjęły niemal wszystkie parafie prawosławne w części województwa kijowskiego i braclawskiego, które znajdowały się w granicach Rzeczypospolitej. Unia w pełni dominowała w następujących diecezjach: przemyskiej, lwowskiej, włodzimierskiej i chełmskiej. W wyniku konwersji biskupów na unię Kościół prawosławny utracił ponad 3 tysiące parafii. Przy pomocy władz administracyjnych nadal trwał proces rozszerzania wyznania unickiego. Największa liczba wyznawców prawosławia, a tym samym i monasterów, pozostawała na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie na terenie dawnej diecezji pińskiej, połockiej, mohylewskiej i północnej części władztwa metropolitalnego. Monastery znajdowały się głównie na terenach województwa witebskiego, mściśławskiego, nowogródzkiego, brzeskolitewskiego, kijowskiego i braclawskiego. Przy prawosławiu pozostawały 52 monastero- skupione w kilku grupach: litewskiej, słuckiej, podlaskiej, poleskiej, kijowskiej, perejasławskiej i białoruskiej [Sakowicz 1935: 9-10; Mironowicz 1993: 103-105; Mironowicz 2001: 235; Kołbuk 1998: 354-356].

Kult cudownych ikon obejmował wiele czynników, nie tylko religijnych. Jednoczył on ludzi wokół spraw (oprócz religijnych) politycznych, patriotycznych i społecznych. Kult maryjny na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego ze szczególną intensywnością rozwijał się w czasie wojen, epidemii, klęsk elementarnych, gdy wzrastało poczucie zagrożenia. Ożywienie pobożności maryjnej można też łączyć z powstawaniem wielu ośrodków pątniczych, szczególnie w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku. Rozwojowi pobożności sprzyjał też fakt, że w Kościołach wschodnich Matka Boża jest otoczona szczególną czcią. Kult Bogurodzicy w teologii i pobożności wschodniej zajmuje szczególną pozycję jako miejsce wspólnego spotkania Kościołów wschodnich z Kościołem rzymskokatolickim. Taką integracyjną rolę pełniły też ośrodki kultowe cudownych ikon. Takie pojmowanie religijności sprzyjało rozwojowi kultu ikon na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i nadawało mu ponad- etniczny i ponadwyznaniowy charakter.

Literatura

- Chomik P. 2000 *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w wiekach XVI-XVIII*, w: *Kościół Prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok.
- Czubiński A. 1998 *Europa dwudziestego wieku*, Poznań.
- Denisowicz H. 1638 *Paregon cudów świętych obrazu Przeczystej Bogarodzice w Monasteru Kupiatyckim*, Kijów.
- Eliade M. 1994, 1998 *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 2-3, Warszawa.
- Giedroyc F. 1899 *Mór w Polsce w wiekach ubiegłych. Zarys historyczny*, Warszawa.
- Gierowski J. A. 1983 *Historia Polski 1505-1784*, Warszawa.
- Grochowska I. 1993 *Kłęski elementarne na Podlasiu na przełomie XVII-XVIII*, „Białostoczyszna”, nr 2.
- Kempa T. 2001 *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w XVII wieku*, w: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik, Białystok.
- Kiszka L. 1712 *Morze Łask y szcudroblowości Boskich w Puszczy Boruńskiej płynące to jest cuda Naysw. Panny Boruńskiej w Borunach doznane*, Supraśl.
- Kniazieff A. 1991 *Miejsce Maryi w pobożności prawosławnej*, w: *Teksty o Matce Bożej*, t. 7, *Prawosławie*, cz. 1, red. S. C. Napiórkowski, Niepokalanów.
- Kołbuk W. 1998 *Kościoty wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin.
- Kubala L. 1910 *Wojna moskiewska roku 1654-1655. Szkice historyczne*, z. 3, Warszawa.
- Makarij, 1995 *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. 5, Moskwa.
- Mironowicz A. 1987 *Piatienka*, „Białostoczyszna”, nr 2.
- Mironowicz A. 1991 *Jozafat Dubieniecki – Historia Cudownego Obrazu Żyrowickiego*, *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, nr 1-2 (133-134).
- Mironowicz A. 1993 *Ośrodki zakonne od XIII do XIX wieku*, w: *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk i A. Mironowicz, Warszawa.
- Mironowicz A. 1997a *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok.
- Mironowicz A. 1997b *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok.
- Mironowicz A. 2001 *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok.
- Namaczyńska S. 1937 *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648-1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory*, t. 1, Lwów.
- Nikołaj, 1864 *Istoriko-statistyczeskije swiedenija o czudotwornych ikonach i blagoczesnych obyczajach w Minskoj jeparchii*, Sankt Pieterburg.
- Opisanije cerkiew i prichodow Minskoj jeparchii*, 1878, 1879. t 1, Minskij ujezd, Minsk, t. 9, Nowogrodskij ujezd, Minsk..
- Quenot M. 1997 *Ikona, okno ku wieczności*, Białystok.
- Sakowicz E. 1935 *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa.
- Society and Religion in the Grand Duchy of Lithuania a reprint of the 1754 Nieśwież Edition of Pełnia pięknej jak księżyc, łask promieniami światu przyświecająca* 1985 Berkeley.
- Sulima-Kamiński A. 2000 *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505-1795*, Lublin.
- Trubieckoj E. 1998 *Kolorowa kontemplacja*, Białystok.